

УДК 911.3

Буряк-Габрись І.О.*Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського*

Містечко: етимологія терміну і критерії виокремлення містечкових ландшафтів

Розглянута проблема термінології в антропогенному, зокрема в селитебному ландшафтознавстві, у зв'язку з чим детально проаналізовано етимологію і дефініцію терміну «містечко», історію його зародження і використання, звернено увагу на неоднозначність використання терміну «містечко» (наведено дев'ять дефініцій) та відсутність його ландшафтознавчого визначення. Серед критеріїв за якими можливим є визначення містечка та містечкових ландшафтів виокремлено: формування і розвиток у межах території з оригінальною природою і ландшафтною структурою; наявність чітко вираженого центру – культового, торговельного, ремісничо-промислового, белигеративного, транспортного, лікувально-оздоровчого тощо; наявність нетрадиційної для регіону розташування містечка селитебної структури, що сформувалась під впливом різних етносів; відповідна кількість населення та, частково, будинків; наявність своєрідних містечкових традицій, звичаїв, свят тощо. Зазначені критерії виділені на основі аналізу архівних і опублікованих літературних матеріалів та власних польових ландшафтознавчих дослідженнях; зауважено, що містечковий ландшафт цікава селитебна структура, однак ще слабо досліджена ландшафтознавцями.

Ключові слова: містечко, етимологія, критерії, містечковий ландшафт, виокремлення, раціональне використання.

Буряк-Габрись И.А. Местечко: этимология термина и критерии выделения местечковых ландшафтов. Рассмотрена проблема терминологии в антропогенном, в частности в селитебном ландшафтоведении, в связи с чем подробно проанализировано этимологию и дефиницию термина «местечко», историю его зарождения и использования, обращено внимание на неоднозначность использования термина «местечко» (приведено девять дефиниций) и отсутствие его ландшафтоведческого определения. Среди критериев по которым возможно определение города и местечковых ландшафтов выделены: формирование и развитие в пределах территории с оригинальной природой и ландшафтной структурой; наличие четко выраженного центра - культового, торгового, ремесленно-промышленного, белигеративного, транспортного, лечебно-оздоровительного и тому подобное; наличие нетрадиционной для региона расположения местечка селитебной структуры, сформировалась под влиянием различных этносов; соответствующее число населения и, частично, домов; наличие своеобразных местечковых традиций, обычаев, праздников и т. д. Указанные критерии выделения на основе анализа архивных и опубликованных литературных материалах и собственных полевых ландшафтоведческих исследованиях; отмечено, что местечковый ландшафт интересная селитебная структура, однако еще слабо исследована ландшафтоведами.

Ключевые слова: местечко, этимология, критерии, местечковый ландшафт, выделение, рациональное использование.

Buryak-Gabrys I.A. Small town: etymology of the term and the criteria for isolating landscapes small towns. Consider the problem of terminology in anthropogenic, particularly in the settlement landscape, and therefore the detailed analysis of the etymology and definition of the term "small town", history of its origin and use, drawn attention to the ambiguous use of the term "small town" (example are nine definitions) and definition of landscape its lack. Among the criteria by which it is possible to determine the small towns and landscapes of small towns singled out: the formation and development of the territory with the original nature and landscape structure; a clearly marked center - religious, commercial, craft and industrial, cantonment, transport, medical and health, etc; the presence of non-traditional locations in the region of the small town the residential structures formed under various ethnic groups; on population and partly houses; availability of original small towns traditions, customs, holidays and more. These selection criteria based on an analysis of published literature, archival materials and private landscape field studies; to remark that landscape a small-town have a residential structure is interesting, but still poorly investigated the science of landscape.

Keywords: small town, etymology, criteria, landscape of small-town, singled out, rational use.

Наявність проблеми. Термінології у ландшафтознавстві, зокрема й антропогенному, не приділяється належної уваги. Це затрудняє не лише розуміння окремих, особливо нових та маловживаних термінів, але інколи і спілкування між ландшафтознавцями. До таких відносяться й терміни «містечко» та «містечковий ландшафт». Дослідження містечок та містечкових ландшафтів в Україні, зокрема й на Поділлі, розпочалося лише на початку ХХ ст. У процесі їх пізнання вияснилося. Що зрозуміти справжню суть містечка, як і містечкового ландшафту, можливе лише при наявності критеріїв їх виокремлення, критеріїв, що притаманні лише для цих селитебних структур. Зараз це актуально, бо з наданням містечковим громадам самостійно вирішувати власні проблеми, правильна термінологія і виділення тих чи інших, зокрема і ландшафтних, структур, при розробці перспективних планів розвитку містечок та їх околиць є обов'язковим.

Аналіз попередніх досліджень. Загалом містечкам (історії формування, розвитку господарства, культури, релігії, звичаям тощо) приділяється достатньо уваги. Значно менше вивчали їх природу, а ландшафтознавчі дослідження розпочались лише на початку ХХІ ст. Тут немає потреби детально розглядати це питання тому, що воно висвітлено у монографії В.М. Воловика «Етнокультурні ландшафти містечок Поділля» [1]. Однак зазначимо, що у цьому виданні прекрасно розглянуто саме етнокультурний процес формування містечок та їх сучасної структури і менше уваги приділено процесу трансформації натуральних ландшафтів у містечкові, критеріям виділення містечкових ландшафтів, їх реконструкції тощо. З інших публікацій заслуговують на увагу окремі статті та розділи у монографіях Г.І. Денисика, зокрема щодо розуміння термінів «селитебний» і «містечковий» ландшафт, а також частковий розгляд критеріїв їх виокремлення [2, 3]. Серед науково-популярних видань звертає на себе увагу збірка «Містечка Східного Поділля» [4], де вперше зроблена спроба комплексної характеристики містечок – аналіз назви, природи, населення, господарства, культури й екологічних проблем. Ландшафти містечок не розглядалися, однак цікаві дані про них є.

Мета: розглянути етимологію й дефініцію терміну «містечко», обґрунтовано виокремити критерії, що призводять до формування містечкових ландшафтів.

Результати дослідження. За 45 років активного розвитку антропогенного ландшафтознавства, детального аналізу його нових термінів і понять поки-що не зроблено. Однак, це питання не випадало з поля зору науковців. Першим полеміку щодо термінів «антропогенний» чи «антропічний» розпочав В.П. Коржик [2]. Пізніше звернено увагу на абсурдність вживання таких термінів як «природно-антропогенний» ландшафт, «природно-антропогенний» процес, «антропогенно-сільськогосподарський» ландшафт, «штучний» ландшафт та інші. Стосовно термінів які використовуються у процесі пізнання селитебних ландшафтів, їх аналіз зроблено у кількох монографічних виданнях [4]. Зокрема, обґрунтовано, що «селитебний ландшафт – це антропогенний ландшафт, який формується і функціонує під впливом селитебної діяльності людей» [1, с. 9]. При цьому зазначено, якщо селитебна діяльність призводить до розбудови міста – формується міський, містечка – містечковий, села – сільський ландшафт (рис. 1).

Якщо термінам «сільський ландшафт» і «міський ландшафт» приділено достатньо уваги, то «містечковий ландшафт» залишився поза увагою науковців. Не приділено уваги термінам «містечко» і «містечковий ландшафт» у географічних енциклопедіях, словниках і довідниках.

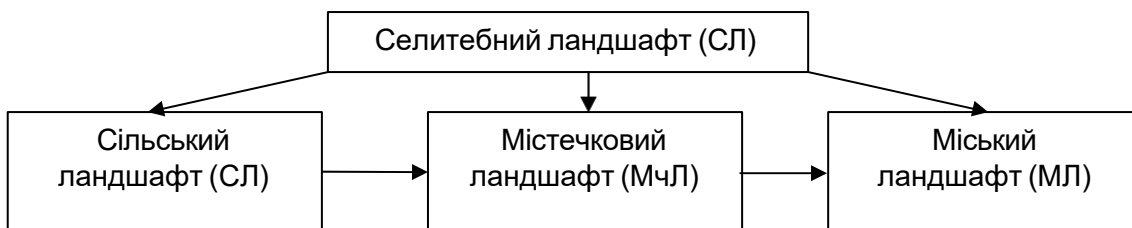

Рис. 1. Складові селитебного ландшафту

Етимологія. Слово *містечко* утворене від слова *місто* з допомогою типового для української мови суфікса *-ечк (о)* і означає «маленьке місто». Слово *місто* праслов'янського походження. Це означає, що воно увійшло до всіх сучасних слов'янських мов: болг. М'ясо, сербохорх. Мјѣсто, словенське mĕsto, чеське místo – місце і mĕsto – місто, польське miasto, російське место, українське місто та ін. Праслов'янське *mĕsto найперше було пов'язане із словом *metati – «кидати» і означало «накидане на землю покриття для розташування». Далі воно набуло значення «ринкова площа, базар». Поступово розвинулось сучасне значення – «великий населений пункт». З цим значенням через польську мову увійшло до української лексики [Етимологічний словник української мови]. Відповідно до законів українського словотвору від нього утворилось зменшене *містечко*, тобто «невеликий населений пункт».

Дефініція. Аналітичний огляд праць присвячених дефініції «міста» і «містечка» у контексті антропогенного ландшафту показує, що надається перевага культурологічному підходу. Це закономірно, адже містечка завжди формувались як своєрідні центри, що віддзеркалювали розвиток, на відповідному етапі, тієї чи іншої культури.

В.М. Воловик зазначає, що «термінологічна диференціація між малим та великим містом з'явилась у Європі у XIII столітті» [1, с. 131]. Частково, це підтверджується тим, що у західнослов'янських землях *civitas* вживався майже для всіх поселень міського типу, які мали магдебурзьке право. У Польщі, зокрема в офіційних документах, вживали терміни *forum*, *locus forensic*, *ville forenses*, *ville fori*, які у польських актах XII-XIII сторіч означали містечкам з місцевим правом; *civitas forensis*, *civitas cum foro* у польських чеських привілеях XIII-XIV ст. означали приватні міста [1, с. 192]. Загалом, у Західній Європі, а також у тій частині Поділля, що тривалий час перебувало під протекторатом західних держав й, особливо Польщі, магдебурзьке право мало суттєве значення у формуванні та розбудові містечок. П.М. Батюжков зазначав, що «після введення магдебурзького права, подільські міста із земських перетворювались у міщанські, тобто містечка» [1, с. 73].

У межах України, ще з часів Київської Русі розуміння поняття «містечко» дещо відрізнялось від загальноєвропейського, хоча й мало багато спільного. У праці «Містечка Східного Поділля» зазначено, що перші містечка під назвою «гради» почали розбудовуватись в Україні з VI-VII сторіччях. «Однак типових містечок і міст у IX-X ст. у межах Київської Русі ще не було». Тут основна частина містечок формується упродовж IX-X сторіч. Інше питання: чи розбудовувались у цей час і міста? У Київській Русі міські селитебні ландшафти мали різні назви: «мале місто», «міста-держави». Значно пізніше у Росії, аналогом поняття «містечко» було «посад», «городок», у Білорусі – «м'ястечко».

Тривалий розвиток містечок, набуття ними різних статусів і форм, призвели до наявності різноманітних визначень поняття «містечко» (табл. 1).

Таблиця 1

Дефініції «містечка» [За В.М. Воловиком]

№	Автор, рік	Визначення
1.	Владимирський-Буданов М., 1888	К городским поселениям не в смысле укреплений должны быть также отнесены такие, которые несут названия – место, местечко.
2.	Городове положення, 1892	Містечко - «щось середнє між містом і селом»
3.	Енциклопедія Блокгауза та Єфрона, 1896	Містечка виділялись за своїм економічним значенням, за переважанням серед жителів (переважно євреїв) торгівельно-промислових занять, поселення наближаються до міського типу.
4.	Живописная Россия, 1897	Поселення, які не мають значення адміністративних міст, але можуть бути поставлені у ряд не тільки з повітовими містами, деякі з них навіть «и выше – по обширности и численности населения, по развитию торговой и промышленной деятельности, по отношению лучшему их устройству, по зажиточности населения, наконец – по историческому значению».
5.	Местечки, 1911	Містечко – поселення або селище, яке є чимось середнім між селами, з одного боку та містами, з іншого. Зазвичай поселення знаходяться на землях поміщика, але їх жителі займаються не землеробством, а торгівлею та ремеслами.
6.	Архітектура малих міст, 1981	Містечко – торгово-ремісничий центр, де обслуговується сільське населення з прилягаючих територій.
7.	Географія українських і суміжних земель, 2005	Містечка мали частинно міський, але ж переважно – сільський характер. Українська людність у них займалась сільським господарством, жидівська – торгівлею та ремеслом.
8.	Дністрянська Н., 2009	Селище міського типу (селище, містечко) – це мале міське поселення людністю не менше 1 тис. осіб, що має відповідну вуличну забудову і переважно вже сформовані міські традиції, на території якого розташовані значущі промислові, транспортні чи рекреаційні об'єкти, де працює не менше третини зайнятого населення, є адміністративні установи чи об'єкти соціально-культурної інфраструктури, що забезпечують обслуговування прилеглих сільських населених пунктів.
9.	Воловик В.М., 2011	У ландшафтно-культурологічному підході під «містечком» розуміють селитебний ландшафт з яскраво вираженим етнокультурним (моно- або полі-) ядром, яке є носієм місцевої культури.

Сучасні визначення «містечка» втрачають історико-культурну та етнічну складову, а про їх попередню або сучасну ландшафтну структуру немає навіть згадок. У кращому випадку є лише зауваження, що містечко розташоване на «невисоких пагорбах», або у «мальовничій долині» річки. Здебільшого акцентується увага на кількості населення та наявності містечкової соціально-економічної інфраструктури [1].

Критерії виокремлення містечка. Розгляд дефініції «містечка» показує, що критерії виокремлення містечка серед інших селитебних структур теж давно у полі зору науковців. Таких критеріїв багато і вони різні, інколи й своєрідні. Зокрема, В. Пернацький запропонував оригінальний критерій для відокремлення

містечок від сіл – спосіб життя. Автор містечковий спосіб життя називає «вертикальним» або багаторівневим, де наявні у містечку ландшафти на другому плані після виробничих відносин. Для села характерний «горизонтальний» – однорівневий спосіб життя де переважає природна складова.

Польським сенатом у 1894 році встановлено, що єдиною ознакою, або критерієм виділення містечка, які відрізняють його від села, є думка його мешканців, які вважають його таким. На Західному Поділлі критеріями виокремлення містечок були: майнова незалежність, володіння магдебурзьким правом, наявність торгів та культових споруд, розмір поселення та просторовий розвиток. Однак, головним критерієм виділення містечка майже завжди був демографічний показник незалежно від його структури.

За радянських часів постановою ВУЦВК від 28 жовтня 1925 року термін «містечко» відмінили, а замість нього ввели термін «селище міського типу». Вважалося, що селитебна структура «селище міського типу» займе проміжне місце між селом і містом. Лише на початку XXI ст. в історичних, географічних та краєзнавчих літературно-картографічних джерелах знову почали активно використовувати термін «містечко». З цього приводу Н. Дністрянська зауважує: «Логічними є й аргументи (лексичні, етимологічні) щодо перейменування селищ міського типу в містечка. Однак, ставлячи питання про такі зміни, стратегічно важливо, щоб нові положення не вели до зниження статусу поселень, а сприяли зміцненню поселенської мережі. В цьому контексті зміна назви «селище міського типу» на назву «містечко» є досить логічною».

Безперечно, що реальному виокремленню містечок сприятимуть і обґрунтовані критерії, які притаманні лише для них. В.М. Воловик зробив спробу узагальнити наявні в інших публікаціях критерії, що виокремлюють містечка серед інших селитебних структур. Однак, В.М. Воловик критерії лише на основі аналізу дефініції «містечка». Як результат із п'яти головних критеріїв, лише один – п'ятий, за кількістю населення і будинків, більш-менш підходить до поняття «критерій» [1, с. 131-132]. Для прикладу розглянемо лише один з них – географічний, згідно якого містечко займає проміжне положення між міськими та сільськими селитибними ландшафтами.

Містечко, як одна із складових селитьби будь-якого регіону, не займає проміжне положення між селом і містом. Не кожне містечко спочатку було селом, а у процесі розвитку лише окремі з них переходили в категорію міст.

Значна частина містечок зразу формувались як такі, навіть без «ембріонального» етапу розвитку. Окремі з них у процесі воєнних дій або непродуманого господарювання (будівництво водосховищ) були знищені і їх більше не відбудовували. Звідси, містечка – це самостійні і часто оригінальні селитебні структури будь-якого регіону. Їх виокремлення необхідно проводити за притаманними лише для містечкових ландшафтів критеріями:

– майже всі містечка зароджувалися і активно розвивалися у межах території з оригінальною природою і ландшафтною структурою, що у подальшому й сприяло формуванню своєрідної структури містечкових ландшафтів;

– наявність чітко вираженого центру бelligеративного (фортеці, замки – навколо яких поступово формувалось поселення), ремісничо-промислового, культового, торгівельного (базарні площі оточені торгівельними, складськими і іншими спорудами), лікувально-оздоровчого, транспортного тощо. Наявність у великому селі 5-6 дво-, чотирьоповерхових будинків не надає цьому селу статусі

містечка, хоча його інколи відносили до селищ міського типу. Здебільшого центри містечок – це історично сформовані структури, що безпосередньо впливали на процес формування самого містечка;

– наявність нетрадиційної для регіону дослідження селитєбної структури, що сформувалась під впливом історико-культурних та етнографічних чинників. Як наслідок, такі містечка можуть бути представлені оригінальною поквартальною забудовою, що зумовлена етнокультурними та архітектурними традиціями людей, які упродовж сторіч розбудовували це містечко: польські, вірменські, молдавські, українські квартали;

– за кількістю населення та, частково, будинків. І.П. Крип'якевич вважав містечком поселення з кількістю у 500 будинків. Щодо кількості населення у різних країнах цей показник неоднаковий: у США – 2,5 тис. осіб, в Японії – 30 тис., Канаді – 1 тис., Росії – 12 тис., в Україні – чітко не визначено: понад 2 тис. жителів. Загалом показники змінюються від 3 до 40 тис. осіб [3].

За своєрідними містечковими традиціями, звичаями, святами і містечковим духом. На основі цього містечка найкраще виокремлюють історики, краєзнавці, письменник та журналісти. Журналістка Олена Радзивіл на прикладі м. Гнівань Вінницької області вдало відобразила специфіку подільських містечок з їх «особливим, неквапливим ритмом життя, з неповторною атмосферою спокою, певності, сталості існування» [4, с. 3]. Коли в країні або в окремому регіоні негаразди містечковий спосіб життя можна розглядати як цілком позитивний та бажаний.

Висновок. Українське, зокрема й подільське, «містечко – надзвичайно цікавий і мало вивчений соціальний, культурний, етнографічний феномен, що терпляче чекає на своїх дослідників» [4, с. 4]. Тим більше, що використання поняття «містечко» просторово обмежене: «... в Україні, Білорусі та близько прилеглих до них областях» [4, с. 4]. Подальша розбудова містечок, формування їх оптимальної структури буде нераціональною без детальних ландшафтознавчих досліджень території містечок та прилеглих до них ландшафтів. Це особливо актуально у зв'язку наданням містечкових громадам можливостей самостійно вирішувати місцеві проблеми.

Література

1. Воловик В.М. Етнокультурні ландшафти містечок Поділля: монографія / В.М. Воловик. – Вінниця: ВНТУ, 2011. – 270 с.
2. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України: монографія / Г.І. Денисик. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с.
3. Денисик Г.І. Сільські ландшафти Поділля: монографія / Г.І. Денисик, А.Г. Кізюн. – Вінниця: ПП «ТД»Едельвейс і К», 2012. – 200 с.
4. Містечка Східного Поділля / Під заг. ред. Григорія Денисика. – Вінниця: Тезис, 2002. – 92 с.
1. Volovik V.M. Etnokulturny landshafti mistechok Podillya: monografiya / V.M. Volovik. – Vinnitsa: VNTU, 2011. – 270 с.
2. Denisik G.I. Antropogenni landshafti pravoberejnoy Ukrainy: monografiya / G.I. Denisik. – Vinnitsa: Arbat, 1998. – 292с.
3. Denisik G.I. Silski landshafti Podillya: monografiya / G.I. Denisik, A.G. Kizyun. – Vinnitsa: PP “TD”, “Edelveys i K”, 2012. – 200 с.
4. Mistechka Shidnogo Podillya / pid zag. red. Grigoriya Denisika. – Vinnitsa: Tezis, 2002. – 92 с.

Подано до редакції 26.02.2015

Рецензент – доктор географічних наук В.М. Воловик